

blijken). Waarschijnlijk zullen we moeten toegeven dat de obstakels onoverkomelijk zullen zijn — zelfs als we de studenten op hun *peregrinatio academica* zouden kunnen volgen.

A. H. Huussen jr.

1 Hierbij had ook verwezen mogen worden naar F. Postma, ed., *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus. Prof. Theol. te Franeker 1585-1625* (Amsterdam, 1985).

J. Spaans, *Haarlem na de reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Dissertatie Leiden 1989, Hollandse historische reeks XI; 's-Gravenhage: Stichting Hollandse historische reeks, 1989, 321 blz., f59,-, ISBN 90 72627 02 4).

'Dit boek beoogt een beeld te geven van Haarlem na de invoering van de reformatie. Het behandelt de gevolgen van de religieuze verandering voor heel de stedelijke samenleving'. Met die twee zinnen opent Joke Spaans haar woord vooraf, en dat is inderdaad een goede start, want in die woorden ligt de hele boodschap. Het is niet een boek over de reformatie in Haarlem, of de daaruit ontstane gereformeerde kerk. Het gaat over de hele stad, en de oplossing die zij kiest voor het door de reformatie geschapen probleem van de kerkelijke gescheidenheid.

Het verhaal komt hierop neer, dat het kerkelijk leven in Haarlem onder directie van de overheid stond. Die schonk aan de gereformeerde kerk een bijzondere status, door haar als publieke kerk de beschikking te geven over de nodige gebouwen, en de betaling op zich te nemen van alle traktementen. Maar de beurs hield zij zelf in handen, zodat de magistraat controle handhaafde over alle kerkelijke benoemingen en beslissende invloed uitoefende op het kerkelijk beleid. De overige kerkgenootschappen werden getolereerd. Mits zij de openbaarheid niet te nadrukkelijk zochten, waren ze vrij hun kerkelijk leven naar eigen goedvinden te organiseren. Wel verlangde de overheid ook van hen een onbepaalde loyaliteit. Alle kerken dienden haar autoriteit onvoorwaardelijk te aanvaarden. Maar op die condities was er ruimte voor godsdienstige variatie, binnen een algemeen christelijke, doch niet specifiek gereformeerde stadscultuur.

Gevolg van deze politiek was, dat de gereformeerde kerk de minste vrijheid genoot. Omdat zij publieke kerk was, zag de overheid de beslechting van interne kerkelijke geschillen als een openbaar belang. Tijdens de bestandstwisten leidde dat tot een conflict. In de magistraat domineerden de medestanders van Oldenbarnevelt, die de bevoogding van de kerk wilden vastleggen door invoering van de kerkorde van 1591. In de kerk daarentegen voelden de contra-remonstranten zich allereerst solidair met het landelijke kerkverband, dat Oldenbarnevelts koers afwees. Alleen door geweld kon in 1618 dit probleem worden afgedaan. Eerst toen kon men tot de oude lijn terugkeren: een confessioneel neutrale stedelijke cultuur, die vrede en eendracht als hoogste norm zag.

De winst van dit boek is ongetwijfeld, dat het ons de samenhang toont van het Haarlemse kerkelijke beleid. Door alle kerkgenootschappen in het onderzoek te betrekken, wordt ons duidelijker hoe de overheid de plaats van de godsdienst in het stedelijk leven geregeld wilde hebben. Dat is het nieuwe in de hier gekozen benadering. Al wel eerder is in de geschiedenis van een plaatselijke kerk ruim aandacht gegeven aan de andere aldaar bestaande religieuze gemeenschappen. Maar dan ging het altijd om de verhouding tussen die kerken onderling. Hier echter staat de overheid in het middelpunt. De kerken worden beschreven vanuit haar streven naar één christelijke, niet aan een confessie gebonden stadscultuur, die aan de gehele lokale samenleving gemeen zou zijn.

Het is dus de overheid, die de toon zet. Dat lijkt veel op de voorstelling van zaken, zoals ons die vroeger gegeven is in het werk van Enno van Gelder. De schrijfster betwist dat, en ze kiest tegen Van Gelder ook uitdrukkelijk positie. Bij hem staat de tegenstelling tussen kerk en staat altijd op de voorgrond: erasmiaanse regenten tegenover calvinistische predikanten. Neen, zegt Joke Spaans, de regenten waren de kerk niet slecht gezind. Zij kenden hun plicht als christelijke overheden, en werkten in de regel harmonisch met de kerkeraden samen. Men moet de geschiedenis van de gereformeerde kerk niet beschrijven als die van het antagonisme tussen kerk en staat.

Niettemin, zou ik zeggen, blijft het ook in deze visie wel de overheid, die beslist wat kerken mogen en kunnen. De gereformeerde kerk van Haarlem moest een stadskerk zijn. Vanuit het standpunt van de overheid een heel begrijpelijke wens, maar het is geen term die gereformeerde confessies kiezen als ze proberen uit te leggen wat een kerk eigenlijk is. Als de overheid het begrip kerk definieert en vanuit die definitie taken en bevoegdheden begrenst, blijft er tussen kerk en staat een fundamentele tegenstelling bestaan. De burgemeesters bevorderen het belang van Haarlem, de predikanten hoeden de kudde Gods. Dat verschil in opvatting zal niet dagelijks tot conflicten leiden, omdat er tussen beide partijen een groot verschil is in macht. De sterkste kan haar definitie aan de zwakste opleggen, maar dat is iets heel anders dan wezenlijke harmonie. De Haarlemse kerken, zo vertelt ons dit boek (237), moesten 'zich richten naar de eisen en mogelijkheden van de heersende cultuur'. Maar als ze moesten, dan stelt dat toch aan de kerk een grens, die niet uit haar eigen aard voortkomt.

Eerlijk gezegd kan ik dan ook niet zien, waarom de tegenstelling tussen publieke kerk en staat een anachronisme zou zijn (236). Mij doet die conclusie zelfs verrassend aan in een boek, dat uitvoerig schildert hoe de botsing tussen kerkeraad en magistraat tijdens de bestandstwisten een onoplosbaar conflict in het leven heeft geroepen. Mevrouw Spaans zal daarop antwoorden: dat kwam omdat juist toen beide partners de stadskerk uit het oog verloren, en representanten werden van landelijke partijen. Gewoonlijk zouden inderdaad Hollandse stadsbesturen zo niet handelen. Zij stelden het plaatselijke belang altijd voorop. Maar kerken beschouwden zichzelf wel altijd als leden van een nationale organisatie. Hun eerste loyaliteit was aan het kerkverband, en daarom was het conflict altijd latent aanwezig.

Nu en dan werd het manifest, zoals tijdens de godsdiensttwisten van de bestandsjaren. Mevrouw Spaans beziet die vooral vanuit het bestuurlijk streven naar harmonie, en komt zo tot een voorstelling van zaken, die mij weinig aannemelijk lijkt, doch een interessante demonstratie oplevert van het bekende verschijnsel, dat twee historici met dezelfde bronnen totaal verschillende dingen kunnen doen. Het had bij de openbare promotie tot een levendige gedachtenwisseling kunnen leiden, indien de universiteit waar mevrouw Spaans de doctorstitel verwierf van mening was geweest, dat men voor de oppositie zeker die vakgenoten moet uitnodigen, wier opvattingen in de conclusies van een proefschrift uitdrukkelijk worden bestreden. Een recensie is niet de plaats zo'n verzuim in te halen. De beste toetssteen is waarschijnlijk een tweede toepassing van hetzelfde recept: de vragen die Joke Spaans voor Haarlem gesteld heeft beantwoorden voor een andere Hollandse stad. Zo wijst het boek de weg aan volgende onderzoekers. Wat kan een auteur zich beter wensen?

A. Th. van Deursen

H. Bonger, e. a., ed., *Dirck Volkertszoon Coornhert. Dwars maar recht* (Zutphen: De Walburg Pers, 1989, 189 blz., f39,50, ISBN 90 6011 658 5).

'Teder zoekt zijn eigen Coornhert', schrijft E. O. G. Haitsma Mulier in zijn bijdrage over 'Coornhert in de geschiedschrijving' in *Dwars maar recht* en die uitspraak vormt een goed motto voor deze verzameling artikelen; tussen de korte levensbeschrijving van Coornhert door I. Schöffers en het afsluitende artikel van Haitsma Mulier vinden we in deze bundel acht sterk uiteenlopende visies op Coornhert en zijn werk.

In de inleiding op dit boek, dat verscheen ter gelegenheid van Coornherts vierhonderdste sterfdag, noemt Schöffers twee redenen voor een nieuw boek over Coornhert; enerzijds leiden steeds toenemende kennis en de ontwikkelingen in de geschiedwetenschap tot nieuwe interpretaties, anderzijds is het Coornherts veelzijdigheid zelf die om gespecialiseerd deelonderzoek vraagt. Hoewel dat verder niet expliciet wordt gemaakt, lijkt de opzet van dit boek ook op deze tweedeling gebaseerd.

In de eerste helft van *Dwars maar recht* komen Coornherts meest omstreden opvattingen aan de orde. In welke religieuze stroming moeten we hem plaatsen? Was Coornhert tolerant of— in feite — onverdraagzaam? Wat was zijn politieke invloed? En in hoeverre was Coornherts werk beïnvloed door zijn lectuur van klassieke auteurs? Haitsma Mulier beschrijft hoe deze vragen Coornhert-kenners sinds jaar en dag verdeeld houden; ook na deze bundel is het laatste woord er niet over gezegd. Christiane Berkvens-Stevelinck geeft in haar bijdrage over Coornhert als eigenzinnig theoloog een voorzichtige en heldere reconstructie van diens religieuze denkbeelden en betoogt dat we Coornhert niet werkelijk bij een stroming kunnen indelen, hoewel zij wel enige verwantschap ontdekt met het gedachtegoed van de latere remonstranten. W. Bergsma wijst in zijn bijdrage over Coornherts opvattingen over de godsdienstpolitiek op diens gebrek aan gevoel voor de politieke verhoudingen en verwijt Coornhert naïviteit. Coornhert-biograaf H. Bonger daarentegen meent dat er voor Coornherts godsdienstpolitiek wel degelijk medestanders te vinden waren, in de eerste plaats in de persoon van Willem van Oranje, die volgens Bonger Coornherts ideeën over de godsdienstpolitiek van harte ondersteunde, maar ook onder de 'libertijnse' regenten. In het artikel van M. F. Fresco komt een andere controverse rond het werk van Coornhert aan de orde, namelijk de mate waarin Coornherts denken beïnvloed is door het lezen van de klassieken. Fresco legt uit hoe Coornhert weliswaar voortdurend op de klassieke oudheid terugrijpt, maar daarom zeker niet 'onchristelijk' is: Coornherts werk staat in een christelijke neo-platonistische traditie.

In de tweede helft van het boek komen de minder controversiële kanten van Coornherts werk aan bod. Alle auteurs beklemtonen hier de grote waarde die Coornhert hechtte aan volksopvoeding en het populariseren van zijn ideeën. Na Anneke Fleurkens' beschrijving van Coornherts activiteiten als toneelschrijver, bespreekt Arie-Jan Gelderblom de achtergronden van Coornherts belangstelling voor de zuiverheid van het Nederlands. Vooral boeiend vind ik Gelderbloms beschrijving van de veranderingen die in Coornherts taalgebruik optraden toen hij op vijfendertigjarige leeftijd Latijn ging leren. Ilya Veldman betoogt dat Coornhert in veel gevallen invloed moet hebben gehad op de thematiek van de prenten, die hij naar het werk van anderen graveerde. A. Huussen tenslotte beschrijft hoe Coornhert een sociaal-ethische oplossing zocht voor de kwestie van de landloperij.

Al met al biedt deze bundel een zeer geslaagd overzicht van de verschillende manieren waarop één onderwerp door vertegenwoordigers van verschillende disciplines kan worden bestudeerd. De onvermijdelijke consequentie van de thematische aanpak is wel dat het de lezer niet gemakkelijk wordt gemaakt om zich een beeld te vormen van de 'hele' Coornhert, van de manier